

Divan Şiirinde Şehir Adlarının Tevriyeli Kullanımı Aydın-Tire Örneği

*Use Of City Names With Tevriye (Pun) in Divan Poem
Sample of Aydın-Tire*

İsmail ARIKOĞLU*

ÖZET

Divan şiirinde bazı özel adlar sözün birden çok anlamının bir beyitte kullanımına dayalı tevriye ve iham gibi sanatlara imkân verebilecek biçimde kullanılır. Bostan, Gülistan, Baharistan, Keşşâf, Nigaristan gibi eser adları; Türk, Tatar, Acem, Habeş gibi kavim adları; Çin, Rum, Mısır gibi ülke adları ve Aydın, Tire, Karesi, Karaman gibi şehir adları şiirlerde tevriyeli olarak en çok kullanılan özel adlardır.

ANAHTAR KELİMELER

Tevriye, iham, Aydın, Tire.

ABSTRACT

Some special names are used at Divan poem where these names give opportunity the iham and tevriye, basis of which are composed of using the names with alotof meanings at the same complet. Work names, such as, Bostan, Gülistan, Baharistan, Keşşâf, Nigaristan, tribe names, sach as Türk, Tatar, Acem, Habeş, country names such as Çin, Rum, Mısır and city names, such as Aydın, Tire, Karesi, Karaman are the names which are mostly used with tevriye at Divan poem.

KEY WORDS

Tevriye, iham, Aydın, Tire.

* Dr., Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Giriş

Divan şiirinde, Türk, Türkmen, Tatar, Osmanlı, Habeş, Acem, Arap, Hindû gibi kavim adları; Çin, Hutun (Hitâ), Rûm, Mısır, Hint, Yemen ise yer adları olarak sıkça kullanılır. Divan şairi söz konusu yer ve kavim adlarını kullanırken estetik kaygıları önceler. Amaç sadece ülkelerin isimlerini bir beyit içinde sıralamak değildir. Mesela; Türk ve Türkmen tipi genellikle göz ve göz ile ilgili mefhumlarla birlikte zikredilir. Memleket adlarından Çin, güzellik, kıvrım, büküm, misk, ahû, put, putperestlik kelimeleriyle ilintilidir. Şairler, “kıvrım, büküm” manasına gelen çin kelimesini genellikle tevriyeli olarak kullanırlar. Çin miskin vatanıdır. Bu güzel koku Çin Türkistan’ında yetişen misk keçisinin göbeğinden elde edilmektedir. Bu nedenle sevgilinin yüzü ya da yüzü üzerindeki saç ve ayva tüyleri ile birlikte ele alınır. Çin ile put ve putperestliğin birlikte anılması meşhur ressam Mâni ve tüm Çin ülkesinde resim ve heykel sanatlarının oldukça gelişmiş olmasından kaynaklanır. Çok anlamlı bir sözcüğün kullanılması beyitteki diğer sözcüklerin seçiminde de etkili olur. Bu anlatım özelliğini somutlaştırmak için Ahmed Paşa’nın aşağıdaki beytinde geçen çin, misk, hatâ/hitâ sözcükleri ile zülûf, perişân ve yüz karası ibarelerinin anlam çerçevelerini gözden geçirmek yeterli olabilir:

Çîn-i zülûn miske benzetdim hatâsın bilmedim
Key perişân söyledim bu yüz karasın bilmedim

Divan şiirinde birden çok anlamlı sözcüklerin kullanımıyla çağrışım alanının genişletildiği bilinmektedir. Çok anlamlı bir sözcüğün kullanılması beyitteki diğer sözcüklerin seçiminde de etkili olur. Şairlerin tercih ettiği çok anlamlı adlar yetiştikleri çevre veya coğrafya ile ilgili olabilir. Şehir adlarının redif olarak kullanıldığı şiirler vardır. Karaman, İstanbul, Edirne gibi illerin gazelerde redif olarak kullanıldığı görülür. Şehrengizler ve şehreşublarda şairler yetiştikleri muhiti bazen güzelleri ile bazen de güzellikleri ile şiire konu ederler. Gazelerde de şehirlerin bazı özellikleri işlenir. Sözcüleri Nev’î Edirne redifli bir gazelinde, Edirne’nin güzelliklerinden ve kışının soğukluğundan bahseder. Edirne redifli gazel yazan bir başka şair Hayâlî Bey ise, İstanbul ile Edirne’yi karşılaştırırken İstanbul’a gitmek arzusunu dile getirir. Karaman ili üzerine kurulan tasavvurlar genellikle kelimenin lügât manası ile ilgilidir. Ayrıca Karaman, şair Nizâmî dolayısıyla anılır. Karamanlı Nizâmî, bir gece Karamanoğlu Mehmet Bey’in iştret meclisinde bulunur ve Bey hakkında yazmış olduğu kasideyi okur.

Kasideyi çok beğenen Mehmet Bey, Nizâmî'ye bazı köylerin mahsulünü bağışladığını belirtir. Ancak bir gün sonra vazgeçer. Bu durum divan şiirine sözünde durmamanın göstergesi "Karaman bahşişi" olarak girer. (Onay 1992: 243)

Dimişdi öldürem seni ferah ol fîg-i hışmumla
Dirîgâ 'ahdine turmaz sanasın Karamanludur
Necâtî

Hep Karaman bahşîsidür ruzigârun virdügi
Hâzır ol kim virdügin senden girü devrân alur
Necâtî

Akşehre döndi Aydın olup ay yüzünle dehr
Gördi saçunı virdi Karaman hemân harâc
Rahîmî G4/5

Divan şiirinde Aydın ve Tire de tevriyeli biçimde kullanılan şehir adlarının başında gelir. Aydınogullarının bir dönem payitahtı olan Tire; Farsça tîre kelimesiyle ilintilendirilerek bulanık, karanlık anlamlarında kullanılır. Aydın ili, sözlük anlamıyla kullanımlarının yanında, bazen rûşen veya nûr, envâr kelimeleri ile tevriye ve iham sanatları oluşabilecek biçimde divan şiirinde yer bulur. Bazen de Aydın adı, Dede Ömer Ruşenî vesilesiyle özellikle Ruşenîliğe ve Gülşenîliğe bağlı şairler tarafından tevriye, iham ve cinas sanatına imkân verebilecek biçimde kullanılır.

Divan şiirinde Aydın ve Tire adlarının kullanımına geçmeden önce ihâm ve tevriye sanatı konusunda kaynaklardaki bilgilerin farklı ve verilen örneklerin de çelişkili olduğuna işaret etmek gerekir. Şöyle ki Söz konusu iki sanatın tanımları başta olmak üzere kimi sıkıntılar bulunmaktadır. Bu iki sanatla ilgili en son değerlendirmelerden biri Menderes Coşkun tarafından yazılmıştır. (Coşkun 2001:882-890) Coşkun, iham üzerine yazmış olduğu makalesinde, hem iham hem de tevriye konusunda geniş bir değerlendirmede bulunmuştur. Söz konusu yazıda tevriye ile ihamın tanımları arasındaki yakınlığın az da olsa örnek problemlerine yol açtığı belirtildikten sonra Bâkî'nin ünlü mısrası örnek gösterilir "*Olur vallahi billâhi heman yalvarı görsünler*". Bu mısradaki "yalvar" kelimesinin iki anlama gelebilecek şekilde kullanılıp kullanılmadığı tartışma konusudur. Mısra üzerinde yapılan bu tartışmaya Bâkî'nin gazelini tahmis eden Erzurumlu Zihnî son vermiş gibi görünüyor.

O ūh-ı dil-güşâyı bezme davet eyle ey sâkî
 Sebûdur çeşm-i mest-i hastanın devâsı tiryâkî
 Zamâne dil-rübâsı Zihnîyâ hep para müştâkî
Güzeller Mihribân olmaz demek yanlışdır ey Bâkî
Olur va'llâhi bi'llâhi heman yalvarı görsünler

Tevriyenin sözlük anlamını verdikten sonra, “şiiir ve düz yazıda yakın ve uzak iki anlamı bulunan bir lafzın zihne hemen gelen yakın anlamını değil uzak anlamını kastetmektir.” biçiminde tanımlayan Yekta Saraç, ihamla tevriyenin aynı sanatlar olduğunu belirtir. (Saraç 2006:207-208) Coşkun ise tevriyeyi “en az iki anlama gelen cinaslı veya çok anlamlı bir kelime, deyim veya ibarenin bir anlamını kullanıp diğer anlamını ifadenin içine gizlemeye denir” biçiminde tanımlamaktadır. (Coşkun 2007: 104)

Aydının parlaklık, Tire'nin kara, karanlık anlamlarında kullanılmasında hem kelimelerin sözlük anlamları, hem de Yıldırım Bayezid'in hükümdar olmasından sonra Aydınogulları beyliğinin Osmanlı topraklarına katılması etkili olmuştur. Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra Tire'de iskan etmelerine izin verilen Aydınogulları, Timur'un Anadolu'yu kendi topraklarına ilhakından sonra bağımsızlığını ilan etmiştir.(Merçil 1991: 239-241) Bu dönemde başkent olan Tire'nin Osmanlı şairlerince kara anlamıyla tevriyeli kullanılmasının en büyük nedenlerinden biri budur. Divan şiirinde sevgilinin yüzü bir çok unsura benzetilmekle birlikte, ışık, aydınlık, parlaklık ve saflık anlamlarında güneş, ay, pertev, nur, gün gibi kelimelere benzetildiği görülür.

Tire gönül rûşen olur tîrûn irse sîneme
 Şem'-i nûr-efşândur gûyâ ki her peykân ana
 Hayâlî

Tire-rûz (kara gün) tîre-dil (kara gönül) tîre-baht (kara baht) tîre-derûn (kara gönül-kalp) hâk-i tîre (kara toprak) gibi sıfat tamlamalarına oldukça sık rastlanılır. Aydın ise genellikle “gözün aydın” biçiminde yer alır.

Yine ey tîre-dil gözün aydın
 Pertev-i nûr-ı Mustafa buldum
 Hayretî G 300-2

Divan şiirinde sevgilinin yüzünde bulunan ben ise şekil ve renk itibariyle nokta, haşhaş, dâne, Hindû, dâg, yara gibi kelimelere benzetilir. Necâtî Bey, bir beyitinde Aydın'ı yüze Tire'yi ise siyah bene benzetir. Şair “Aydın içinde Tire durur” derken, bir yandan Tire'nin Aydınogullarının toprakları içinde olduğu-

nu diğer yandan sevgilinin yüzünde siyah bir ben bulunduğunu vurgular. Yine aynı beyitin ikinci mısrasında sevgilinin yüzü Germiyan, misk kokulu tüyler Karesi ülkesi olur.

Yüzündür aydın ey meh içinde benlerün tire
Zamiri geldi bir yire bu gün dana vü nâ-danun

Aydın içinde Tire durur hâl-i 'ârızun
Ruhsâr-ı Germiyân hatt-ı miskîn Karesidür

Aydın ve Tire'nin kimi zaman tevriyeli biçimde kullanılması, divan şairlerinin yetiştikleri muhite duyarsız kalmadıklarının göstergesidir. Ancak şair şehir isimlerin kullanırken bile şiir sanatının gereklerini yerine getirir. Kelimeleri farklı anlamlara gelebilecek biçimde kullanır. Dar olan şiir evrenini genişletme çabası içine girer. Hayâlî Bey, sevgilinin alnını Akşehir'e yüzünü Aydın'a ve hemen tüm şairlerce benzer biçimde kullanılan Karaman'ı sevgilinin misk kokulu saçına benzetir.

Akşehre alnını yüzün Aydın eline
Miskîn saçını mülk-i Karamana vermezem
Hayâlî G22/3

Akşehre döndü Aydın olup ay yüzünle dehr
Gördi saçunu virdi Karaman hemân harâc
Rahîmî G4/5

Aydın-Tire tezatını şiirinde estetik bir değer olarak en fazla kullanan şairlerden biri şüphesiz Rahîmî'dir. Rahîmî sadece Aydın ve Tire'yi kullanmaz. Onun şiirine Karasi, Karaman ve Saruhan da girer. Bilindiği üzere bu beylikler coğrafi olarak komşudurlar. Bu beyliklerin Osmanlı topraklarına ilhakı çeşitli dönemlerde olmuştur. Rahîmî "Kudûmün Aydın itdi Tire bahtın mülk-i Sarhanun" nakaratlı bir murabba yazmıştır.

Rahîmî gördi kaşunda hüveydâ rây-ı Rabbânî
Anunçün oldı buranın gönülde kulı kurbânı
Yüzün şem-i hidâyetdür delîlün nûr-ı Rahmânî
Kudûmün aydın itdi tîre bahtın mülk-i Sarhanun

Bir çok Osmanlı kentinde memuriyet yapmış olan Koca Ragıp Paşa, Aydındaki görevinden hiç istemediği Sayda valiliğine getirilir.

Gözü aydın rakībün tîrelendi kevkeb-i bahtım
Sevâd-ı şâm-ı gam mı sevdiğim Saydâ nedür şimdi
Koca Ragıp Paşa G167/6

Beyitte geçen “Aydın, Tire, Şam” illeri ile Paşa daha önce memuriyet yaptığı yerleri çağrıştırarak tevriyeli kullanmıştır.

Aydın ve Tire ile ilgili beyitlerde kelimelerin gerçek anlamlarıyla kullanıldıkları görülür. Rahîmî Aydın ve Tire’yi tezat oluşturacak biçimde kullanırken Enverî, Aydın ve Tire’nin güneşi terk-i diyâr ettiren güzelinden bahseder.

Murâda irdi Aydın Tirenin başına gün togdı
Şehirde olalı sen devlet-i devr-i kamer peydâ
Rahîmî G1/4

Kıl kadar meyl eylemez dil Germiyân u Tireye
Sen şehün Sarhan gibi Aydın diyârın gözlerüz
Rahîmî G113/6

Aydınlıdır anı bilürüz geldi Tireden
İy mâh-pâre eyledi terk-i diyâr şem’
Mürekkepçi Enverî G 134/4

Karanlık ve aydınlık anlamları verilerek Aydın ve Tire isimlerine gönderme yapılan beyitler.

Cehennem olmuş idi halka bu cây-ı behiştâsâ
Ferah şemi felek bezminde olmuş idi nev-peydâ
Zalâm-ı zulmet içre kalmuş idi şehir-i Magnisa
Kudûmün Aydın itdi Tîre bahtın mülk-i Sarhanun
Rahîmî Murabba 8/V

Pertev-i mihrünle zer çihreem çerâgın Aydın it
Bulamaz ey meh gubâr-ı Tirede enver hazân
Rahîmî K3/29

Açıldı Tire çeşmüm Aydın oldu ey gözüm nûrı
Gubâr-ı reh-rev-i Sarhana benden çok selâm eyle
Rahîmî K8/70

Tire rûzum rûşen it ey âfitâbum gün gibi
İtme Sarhanun bu Aydın illerin zulmet bana
Rahîmî G4/5

Tire oldı zülf ü kaddünsüz Karasi sancığı
Ay yüzünsüz Aydın olmuş bir arayı görmedim
Rahîmî G217/2

Şair yukarıdaki beyitte, karanlık anlamına gelen kelimeleri ilk mısrada, aydınlık, parlaklık anlamına gelen kelimeleri ikinci mısrada kullanarak paralelizm oluşturmuştur.

Ey Rahîmî Tire bahtun Aydın olsun dirsen
Bile seyr eyle Selîm hân ile Sarhân illerin
Rahîmî G243/5

Sonuç

Divan şairleri ülke, il adlarını şiirlerinde sadece gerçek anlamlarıyla kullanmazlar. Divan şairinin evreni dardır. Şair, teşbih, kinaye, istiare, tevriye gibi edebi sanatlarla şiirin evrenini genişletir. Benzer biçimde Tire ve Aydın illeri de şairin hayal dünyasını genişletme çabası sonucu çoğunlukla tevriyeli olarak kullanılmıştır. İl adları mısra/beyitte bulunan diğer kelimelerle ilişkilendirilir ve anlam katmanları oluşur. Beyitlerde Aydın genellikle sevgilinin yüzü için kullanılmıştır. Baht aydınlığı ve gözün aydınlığı gibi deyimler Aydın iliyle ilişkilendirilmiş. Tire ise genellikle karanlık anlamındadır. Bu yönüyle sevgilinin benine benzetilirken kara göz, kara baht, kara gün gibi deyimlerle Tire'yi hatırlatacak biçimde tevriyeli kullanılmıştır. ©

KAYNAKLAR

TARLAN Ali Nihat,(1992) *Hayâlî Divânı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

TARLAN Ali Nihat, (1997) Necati Beg Divanı, Milli Eğitim Bakanlığı Yay. Ankara.

ONAY Ahmet Talay, (1992) *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, (haz. Cemal Kurnaz), Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.

COŞKUN Menderes, (2001) Edebi Sanatlardan İhamın Tanım Problemi İle İlgili Düşünceler, Türk Dili, Sayı: 600.

SARAÇ M.A. Yekta,(2006) Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat, Gökkuşbu Yay. İstanbul.

MACİT Muhsin, (2001) Erzurumlu Zihnî Divanı, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.

MERÇİL Erdoğan, (1991) "Aydınöğulları", TDV, IV., s.239-241

MERMER Ahmet, (2004) Kütahyalı Rahîmî ve Divânı, Sahaflar Kitap Sarayı, İstanbul